

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Мірошниченко Оксани Володимирівни
«Старообрядці Південно-Східної України наприкінці XVIII – на
початку XX століть», поданої на здобуття наукового ступеня
доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія

В умовах руйнації радянських антагоністичних відносин держави та церкви й декларування Україною свого незалежного, демократичного курсу, громадянам було гарантовано і забезпечено свободу та вільний розвиток віросповідань. Процеси ренесансу в релігійній сфері спонукали суспільство до активної переоцінки минулого. В останні десятиріччя у науці можна прослідкувати зростання інтересу дослідників саме до проблематики функціонування релігійних інститутів в історичній ретроспективі. Особливої вагомості студіям з історії релігій надає державотворчий процес нашої країни, що намагається модифікувати свої механізми та обрати оптимальну модель для подальшого забезпечення суспільного консенсусу і толерантності. Зауважимо, що попри значну кількість наукових праць з історії релігійних структур, залишаються маловивченими аспекти й теми, що знаходяться на дослідницькому маргінесі. Потребують більшої уваги зі сторони науковців етноконфесійні групи українського соціуму, історія яких часто випадає з загального контексту історії України та подекуди мало представлена в мозаїці регіональних досліджень. На жаль, такі лакуни історичних студій відчутно зменшують можливості об'єктивного відображення минулого, залишаючи за межею фокусу локальні спільноти та непересічні сюжети їхнього життя. Однією з таких спільнот є старообрядці – релігійні опозиціонери та дисиденти, що категорично не сприймали російський деспотизм, світську владу і реформовану панівну православну церкву, яких здебільшого абсолютизували зі злом, втіленням антихриста, а узалежену від них реальність порівнювали з апокаліпсисом. Доля старообрядництва, його роздрібненість, міграційні потоки, облаштування своїх духовних осередків, налагодження громадського життя та побуту невід'ємно пов'язані з територією та населенням України, яка стала для значної частини старообрядців новою Батьківщиною, прихистком від гонінь та переслідувань. Старообрядництво дає цінну базу для розгляду стійкості феноменів ідентичності, аскетизму, традиціоналізму, консерватизму, ізоляціонізму. З огляду на сучасні тенденції симбіозу наукових галузей та появи синтетичних праць, вивчення проблематики етноконфесійної спільноти старообрядців є вагомим і надалі матиме перспективи.

Саме до числа таких досліджень належить дисертаційне дослідження О.В. Мірошниченко, присвячене вивченню старообрядництва Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX ст., актуальність якого аргументується науковим та практичним значеннями.

Дисертація Оксани Володимирівни виконана в межах науково-дослідницької теми «Духовний і культурний світ українців в добу модерну і постмодерну» кафедри філософії та українознавства Дніпровського інституту

інфраструктури і транспорту Українського державного університету науки і технологій та науково-дослідної теми «Глобальні та регіональні виміри суспільно-релігійних процесів в Україні XIX – XXI ст.» кафедри історії України Запорізького національного університету.

Дисертація має логічну структуру, побудована за проблемно-хронологічним принципом. Архітектура основної частини дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів (десять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (359 позицій), 14 додатків у вигляді фотографій, ілюстрацій, таблиці, що доповнюють та візуалізують положення дисертації. Загальний обсяг дисертації 226 сторінок (169 сторінок основного тексту).

Представлене до захисту дисертаційне дослідження демонструє стилістичну виваженість та глибоке розуміння автором використаного у роботі матеріалу, вміння дотримуватися чіткої логіки та послідовності викладу. Основою для розвитку подальших наукових пошуків є багатоплановість роботи.

У вступі авторка належним чином обґрунтувала вибір теми дисертації та довела її актуальність, сформулювала мету й основні завдання, чітко визначила об'єкт і предмет дослідження, обґрунтувала хронологічні рамки і територіальні межі дослідження, окреслила наукову новизну, теоретичну цінність дисертації та практичне значення роботи.

Особливо слід відзначити ґрунтовний підхід авторки до опрацювання змісту першого розділу «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження», де досить детально репрезентовано стан і тенденції наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження, охарактеризовано його методологічну основу.

При аналізі історіографії дослідниця притримувалася конструктивного та критичного підходів. Авторка поділяє історіографію на три хронологічні періоди: дореволюційний (імперський), радянський та сучасний український. Дослідниця добре ознайомена з науковим доробком своїх попередників, детально представила здобутки сучасної історіографії. Потребує уточнення твердження авторки, що в радянський період тематика старообрядництва в Україні послідовно вивчалася лише представниками української зарубіжної науки (с.28).

Відповідно до сучасної методології наукової евристики, дисертантка опрацювала і систематизувала джерельну базу дослідження. Основу джерельної бази даної дисертації склав корпус архівних матеріалів, які зберігаються у семи сховищах: Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіві Херсонської області, Державному архіві Запорізької області, Державному архіві Полтавської області, Центральному державному історичному архіві в м. Києві, зібранні інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, Державному архіві Донецької області (цифрові копії справ).

Джерельна база представлена різними за характером, змістом і функціональним призначенням матеріалами: справи архівних установ,

тематичні збірки документів, законодавчі (нормативні) акти, статистичні описи, матеріали особистого походження (мемуари), періодичні видання.

Авторка відзначає ряд дослідницьких проблем, що істотно вплинули на потенціал роботи з джерельною базою, – окупація м. Донецьк та відсутність повноцінного доступу до архівосховища, збереженість і доступність архівних справ у Державному архіві Дніпропетровської області, адже від 1917 р. м. Дніпро було в епіцентрі революційних подій, Другої світової війни, знищення зазнали основна частина документів Катеринославського окружного суду, Катеринославського губернського правління, органів кримінальної та цивільної поліції, волосних і сільських правлінь, фонд Катеринославської духовної консисторії (вціліло тільки 299 справ, які відносяться до останньої чверті XVII – середини XIX ст.). Як вказує авторка, прогалини щодо вивчення старообрядців заповнює фонд «Метричні книги церков Катеринославської губернії», зокрема, старообрядницьких церков с. Кам'янського, м. Катеринослава, м. Нікополя.

Методологічну базу представленого дослідження склали сукупність принципів та методів наукового пізнання, які передбачають неупереджене та повноцінне вивчення фактів, подій та явищ. В ході підготовки дисертаційного дослідження було доведено, що принципи та методи, які авторка окреслила пріоритетними, дозволили підійти до вивчення теми комплексно та продуктивно, забезпечили досягнення передбачених мети і завдань.

У другому розділі «Передумови появи і розселення старообрядців південно-східною Україною» дисертантка розкрила особливості зародження та розвитку старообрядницького руху у Московському царстві, акцентувавши на тому, що «його прихильники становили могутній опозиційний табір царизму всередині країни». Авторка доводить, що розкол у російському православ'ї був детермінований не лише ідеологічним конфліктом, а й супроводжувався соціально-економічними та політичними мотивами. В даному контексті слушно виділено офіційну версію реформування церкви та боротьбу світської та церковної влад за контроль над зафіксованими юрисдикціями, що забезпечували справи прибутків. Дисертантка аргументує, що реформування церкви було обґрунтоване бажанням священства зосередити церковну владу власне у своїх руках, оскільки фактично це право належало монарху. Детально описано як одну з причин реформи появу друкованих книг, під час редагування рукописів справщики зіткнулися з серйозною проблемою їх розмаїття в окремих описах та помилках. Авторка відзначає конфлікт патріарха Никона, який у книжній справі вважав за еталон грецькі чини, тоді як більшість кліриків – стародавні російські, зафіксовані у «харатейних» книгах. Проаналізовано нововведення, що найбільш яскраво унаочнюють зовнішній вираз церковного розколу. Авторка підкреслює, що бояри у вибудові владної системи були прихильниками перетворення церкви на знаряддя влади, тому підтримували духовенство з табору Никона.

Висвітлено створення духовних центрів старообрядців, що забезпечували функціонування громад та керівництво церквою загалом. Проаналізовано поділ старообрядництва на напрямки – попівство та безпопівство, що

вирізнялися сутнісними судженнями щодо церковної ієрархії та реального становища інституту церкви. Вказано, що центром біглопопівства на українських землях стало Стародуб'я (Чернігівщина), де на початку ХІХ ст. виникла лужковська згода (течія).

Розглянуто причини створення єдиновір'я як напрямку старообрядництва, що контролювався панівною церквою і здебільшого був використаний для поступового латентного включення старообрядців до лона adeptів офіційного православ'я з патронування монарха.

Чітко висвітлено основи опозиційності старообрядницьких течій у відношенні до російської державної влади та правлячої православної церкви, зокрема, відмови від обов'язкових молитв за царя, служби в армії, усталена думка безпопівців про офіційну православну церкву як церкву антихриста, а про урядників – як його прислужників.

Авторка в історичній ретроспективі появи та поширення охарактеризувала згоди у старообрядництві з особливостями їхнього релігійного самоусвідомлення.

Розкрито особливості інкорпорації земель Південно-Східної України до складу Російської імперії, зміни в адміністративно-територіальному поділі з відповідною духовною опікою, господарське освоєння і поступки колонізаторам, які були для імперії релігійними вигнанцями, дисидентами. Як вірно вказує дисертантка, в умовах депопуляції земель на початку останньої чверті ХVІІІ ст. колонізаторська політика Росії щодо Південно-Східної України супроводжувалася послабленням монополії православної церкви, що заохочувало до переселень з-поміж інших й старообрядців. Стихійна сільськогосподарська міграція старообрядців до краю була спрямована владою в організаційне русло від 1763 р., охопивши «біглих» і з Речі Посполитої. Авторка відзначає, що аскетизм старообрядців та прагнення відмежованості від іновірців навіть територіально мали виконувати опції ідеальних переселенців в уявленні влади.

Дисертантка акцентує, що у другій половині ХІХ ст. більшість біглопопівських громад регіону приєдналися до Білокриницької ієрархії, яку часто в офіційних документах, літературі та побутовому вжитку іменували «Австрійською», відповідно і її прихильників називали «австрійцями».

Авторкою доведено, що завдяки конспірації та замкнутості старообрядців влада в регіоні тривалий час навіть не мала детальної інформації щодо мережі культових споруд старообрядців і їхнього духовенства, тому часто, намагаючись взяти життя, побут та економіку старообрядців під контроль, вдавалася до практик утисків.

У третьому розділі «Політика російської імперської влади та офіційної православної церкви щодо старообрядців» дисертантка проаналізувала випадки переслідувань старообрядців та порушення їхніх прав державними органами і церковним гегемоном.

Встановлено, що позиція влади щодо старообрядницької міграції та колонізації Південно-Східної України корелювалася відповідно до цілей, які переслідувала імперія. За таких умов етнічні росіяни з числа старообрядців

при переселенні отримали певний патронат порівняно з рештою колоністів. Авторка стверджує, що хоча в окремих аспектах влада і толерувала громади старообрядців, переважно політика була спекулятивною та мала двоїстий підтекст. Зокрема, закон від 3 травня 1883 р. «Про дарування розкольникам деяких прав цивільних та з відправлення духовних потреб» дозволяв здійснювати ремонт або ж будівництво храмових споруд виключно за умови, що вони не матимуть вигляду православного храму.

Дисертантка описала реформування віросповідного законодавства у 1904–1906 рр. за правління Миколи II, що вбачало формування засад релігійної свободи та дало позитивний результат для старообрядництва – громади отримали статус юридичної особи і прирівнювалися до парафій офіційного православ'я, віряни отримали право здійснювати громадські богомоління, споруджувати та ремонтувати молитовні будинки, отримали дозвіл мати скити, окремі цвинтарі, володіти майном, відкривати школи та засновувати богоугодні заклади.

Окреслено роль Корсунського монастиря в процесах поширення єдиновірства. Авторка вказує, що заходи антистарообрядницької спрямованості в регіоні виконували місіонери панівної церкви в тому числі й місцеві вихідці, зокрема, О. Дородніцин та Д. Баженов з Бахмутського повіту.

У четвертому розділі «Повсякденне життя старообрядців» окрему увагу дослідниця акцентує на збереженні культової традиції, здійсненні релігійних відправ у громадах, провадженні соціально-економічної діяльності, формуванні сімейно-шлюбних стосунків, вихованні та просвіті наступних поколінь у межах колективної пам'яті. Авторка зазначає, що старообрядці у першій половині XIX ст. зазнали суттєвих обмежень людських прав, їхні шлюби не визнавалися законними, дітей називали незаконнонародженими, а записи в метричних книгах вела поліція.

Цікавим є підняття дисертанткою питання змішаних шлюбів старообрядців за етнокультурної взаємодії з місцевим населенням. Авторка прийшла до висновку, що старообрядницькі дівчата після 20-25 річного віку вважалися старими, і за таких обставин «брали шлюб з українцями або представниками інших етносів місцевого населення» (с. 132).

Авторці вдалося виокремити та розглянути характерні риси господарювання старообрядців, взаємовиручки та колективної взаємодопомоги. Встановлено підприємницький хист та успішність ведення бізнесу купецької родини Мінаєвих, які проживали у м. Олександрівськ Катеринославської губернії та були власниками цегляних і черепичних заводів. Предметно розглянуто питання виховання дітей старообрядцями в традиційних цінностях, вірі предків, примусі до постування ще змалку. Авторка вказує, що статево-рольова система у старообрядницьких сім'ях відповідала вимогам аграрного суспільства. При аналізі ставлення до сексуальності у середовищі старообрядців авторка доводить, що воно мало подвійний стандарт, було нейтральним щодо чоловіків та осудливе у відношенні до жінок, а дівоча цнота була вище подружнього життя.

Авторкою висвітлено прагнення старообрядців до створення власних навчальних закладів і оберігання ними духовної освіти підростаючих поколінь, які обов'язково мали вивчати церковні стародруки, порядок богослужіння, крюкові ноти.

Зміст, характер та форма викладу матеріалу засвідчують достатню професійну підготовку авторки, її здатність аналізувати історичні факти, використовувати сучасні наукові методи для розв'язання поставлених завдань. Основні наукові положення та висновки роботи сформульовані фахово зі знанням проблеми і всебічно обґрунтовані, їх достовірність та новизна не викликають сумнівів. Цінне доповнення до текстової частини роботи становлять додатки – світлини ікон, складнів та хрестів XVIII–XIX ст. з фондів Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, що опубліковані вперше.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження, вважаємо за доцільне та необхідне висловити побажання і зробити окремі зауваження до рукопису роботи:

1. Авторка використала широке коло джерел, однак поза її увагою залишилися періодичні журнали старообрядців, матеріали яких містять інформацію про всі сфери діяльності громад зокрема й на території Південно-Східної України.

2. Значно посилили б якісний рівень роботи розгорнуті регіональні сюжети, що могли б деталізувати специфіку політики щодо старообрядців не лише в загальноімперському контексті (зокрема, п. 3.1). Авторка вказує на безуспішність протистарообрядницької місії (п. 3.2.), однак, варто було б спробувати розкрити мотиви старообрядців, які свідомо зреклися основ віри своїх предків. У ряді підрозділів вказано регіони з яких мігрували старообрядці на територію Південно-Східної України, задля уникнення розпорошеності та систематизації цієї інформації було б необхідним створити мапи векторів переселення та подати їх у додатках.

3. В окремих розділах дисертаційного дослідження зустрічаються твердження, судження та узагальнення, які, на наш погляд, потребують додаткового уточнення або відповідних коментарів з боку автора. Зокрема, іноді авторка використовує щодо старообрядців термін «розкольники», «розкол», що був нав'язаний російською офіційною пропагандою (с. 121, 129, 156). На с. 71 дисертантка зупиняється на поділі безпопівства, однак враховуючи сучасне становище та провідну роль у цьому напрямку старовірів-поморців, необхідно було б подати матеріал і щодо зародження цієї згоди та їхніх особливостей догматики та культових відправ. Тотожна ситуація і щодо «часовенних» з м. Миколаєва (с. 114).

На с. 70 згадується т. зв. «біловодська ієрархія», яка не мала впливу чи значення на старообрядців окресленого регіону. Потребує корекції судження, що «Білокриницька ієрархія стала головною течією громади австрійців-окружників» (с. 86). В тексті необхідно було коротко охарактеризувати суть конфлікту довкола «Окружного послання» та пояснити відмінності між «окружниками» та «протиокружниками». Доволі неоднозначно звучить

думка, що Єлисаветград був одним із знакових центрів традиційного старообрядництва (с. 111).

Авторкою помилково віднесено Ф.Є. Мельникова – старообрядницького апологета, історика, начьотчика до офіційного охоронно-православного напрямку історіографії початку ХХ ст. (с. 25).

4. У дисертації зустрічаються пунктуаційні, орфографічні помилки, стилістичні похибки. Підрозділ 3.1. (с. 93-94) містить інформацію щодо реформи патріарха Никона, яка є співзвучною з вже вказаною у п. 2.1. У п. 4.1. (с. 125) є матеріал стосовно політики щодо старообрядців зі сторони влади, який відповідно до запропонованого авторкою змісту доцільно було б використати у п. 3.1.

Подекуди дисертантка надає зайвої вагомості прикладам, що не мають прямого стосунку до теми її дослідження, зокрема на с. 143 вміщено цитату П. Мельникова-Печерського про чистоту ладу у заволзьських старообрядців.

В тексті наявні одруківки/різночитання: священник громади с. Городище Карп Фатеев вказується «Фатеев»/«Фотеєв»; православним священником с. Городищ вказаний С. Шалкинський, вірно – «Шалкінський» (с. 118); апологет старообрядництва К. Перетрухін – записаний Перетрухиним (с. 120). На с. 124, 158 молитовний будинок старообрядців названо «молельня», вірно – молільня.

На с. 143-144 відсутні покликання на використані джерела чи літературу.

Проте, зазначені міркування та зауваження принципово не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації, жодним чином не применшують її фаховості, а є можливими орієнтирами для подальших наукових пошуків в напрямку дослідження обраної тематики, зокрема, при підготовці монографічної роботи.

Мірошниченко О.В. представила до захисту оригінальне наукове дослідження, яке побудоване на достовірному фактичному матеріалі і виконане на належному науковому та методологічному рівні. Висновки відображають особисті наукові здобутки в дослідженні проблеми загалом. Результати дисертаційного дослідження мають практичне значення.

Отже, тема дисертації є актуальною, пов'язаною з науковими планами. Наукові положення та висновки достатньо обґрунтовані. Текст і додатки в цілому відповідають чинним вимогам до оформлення дисертацій. Висновки, сформульовані в дисертації знайшли відображення в семи статтях, опублікованих упродовж 2019–2021 рр., п'ять із яких – у фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, та двох – в іноземних виданнях. Матеріали дисертації пройшли апробацію на 13 міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях з відповідним оприлюдненням в публікаціях.

Підсумовуючи, констатуємо, що дисертація Оксани Володимирівни Мірошниченко «Старообрядці Південно-Східної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століть» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія є самостійною, оригінальною, комплексною та завершеною науковою працею і за своїм науковим рівнем, новизною постановки завдань, обґрунтованістю головних положень і

висновків, практичним значенням, відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 року «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» та «Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, а її авторка – Оксана Володимирівна Мірошниченко – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент:

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Житомирського державного університету

імені Івана Франка

А. О. Сичевський